

Zending en imperiale cultuur

Drie Khoekhoe christenen als koloniaal spektakel in de vroege negentiende eeuw

Marie Keulen

Abstract

Mission and imperial culture. Three Khoekhoe Christians as colonial spectacles in the early nineteenth century

In 1803 three converted Khoekhoe Christians named Johannes, Maria, and Martha travelled with the Dutch missionary Johannes Jacobus Kicherer from the Cape Colony to Europe, where they were presented to the Dutch public as the first missionary success of the Dutch Missionary Society. The promotional tour of the three Khoekhoen through the Netherlands was part of a broader attempt by the missionary society to mobilize public support for their ‘civilizing mission’ among the Khoekhoen. The case study of Kicherer, Johannes, Maria, and Martha sheds new light upon the role of missionary societies in informing and engaging a wider public in Dutch colonialism. This article examines the role of the Dutch Missionary Society in creating a Dutch imperial culture in the early nineteenth century, focusing on how they informed the Dutch public about their missions, disseminated representations of the colonial other, and created a public that was interested in and felt connected to their mission in the Cape Colony.

Keywords: imperial culture, missionary societies, Dutch Empire, civilizing mission, Cape Colony

In 1803 maakten drie bekeerde Khoekhoe christenen een bijzondere reis van het binnenland van de toenmalige Kaapkolonie naar Europa.¹ Klaas van Rooij, Sara Fortuin en

Martha reisden samen met de Nederlandse zendeling Johannes Jacobus Kicherer langs

¹ Dit artikel is geschreven in het kader van het prof. Warsinck Fellowship van Het Scheepvaartmuseum. De Khoekhoen (enkelvoud: Khoekhoe), ook bekend als Khoikhoi, zijn een groep Inheemse volkeren in het zuidwesten van Afrika, voornamelijk in Zuid-Afrika en Namibië. De Khoekhoen worden vaak samen gegroepeerd met de San, een groep Inheemse volkeren in het zuidelijke Afrika die tot dezelfde talengroep behoren. In de koloniale periode werden de Khoekhoen en San door de Nederlanders en de Britten aangeduid als respectievelijk ‘Hottentotten/Hottentots’ en ‘Bosjesmannen/Bushmen’. Deze koloniale terminologie is in de geschiedenis van Zuid-Afrika

onlosmakelijk verbonden met discriminatie en racisme en wordt daarom als kwetsend ervaren. Hoewel Inheemse groepen in Zuid-Afrika zich hebben uitgesproken voor het gebruik van individuele groepsnamen in plaats van de meer algemene benamingen zoals Khoekhoen, San en Khoe-San, is dit lastig wanneer Europese bronnen worden gebruikt. Veel kolonisten, zendingen en andere Europeanen gebruikten de termen ‘Hottentot’ en ‘Bosjesman’ door elkaar en waren niet goed in staat om de verschillende volkeren, groepen en gemeenschappen van elkaar te onderscheiden. Dit artikel gebruikt daarom de meer algemene terminologie ‘Khoekhoen’ en ‘Khoe-San’. G.S. Nienaber, ‘Khoekhoen. Spelling, vorme, betekenis’, *African Studies* 49.2 (1990) 43-50; Carina Schlebusch, ‘Issues raised by use of ethnic-group names in genome study’, *Nature* 464.7288 (2010) 487.

verschillende protestantse gemeentes in Nederland en Engeland, waar zij deelnamen aan religieuze ceremoniën, bijeenkomsten en lezingen. Hun aanwezigheid trok grote aantallen nieuwsgierige gelovigen. Voor het Nederlandsch Zending Genootschap was het bezoek bedoeld als promotietournee, om het Nederlandse publiek te laten zien hoe succesvol hun zending in de kaapkolonie was. De drie Khoekhoen stonden bekend onder hun Europese doopnamen Johannes, Maria en Martha.² Als levend bewijs moesten zij aantonen 'dat het Christendom het krachtdaadigste middel ter beschaaving van het Menschdom is'.³

Het bezoek van de drie Khoekhoe bekeerlingen aan Europa vond plaats in een periode waarin Europees kolonialisme en Europese overzeese zendingen ingrijpend veranderden. Vijf jaar eerder was Kicherer als eerste zendeling van het Nederlandsch Zending Genootschap afgereisd naar de Kaapkolonie, met als doel het christendom te verspreiden onder de lokale gekoloniseerde bevolking. Terwijl het genootschap het als haar taak zag om het geloof, het gedrag en de levensstijl van gekoloniseerde bevolkingsgroepen te veranderen, laat het bezoek van de drie Khoekhoe christenen aan de Bataafse Republiek zien dat deze nieuwe koloniale contacten ook doordrongen tot de Nederlandse samenleving. Imperialisme was

niet iets dat uitsluitend plaatsvond overzee, maar werd ook gevormd in Nederland en binnen Nederlandse gemeenschappen. Het bezoek van Johannes, Maria en Martha was onderdeel van een bredere poging van het Nederlandsch Zending Genootschap om het Nederlandse publiek te informeren, enthousiasmeren en mee te nemen in haar ambities om de lokale bevolking van de Kaapkolonie te transformeren tot 'beschaafde' koloniale subjecten.

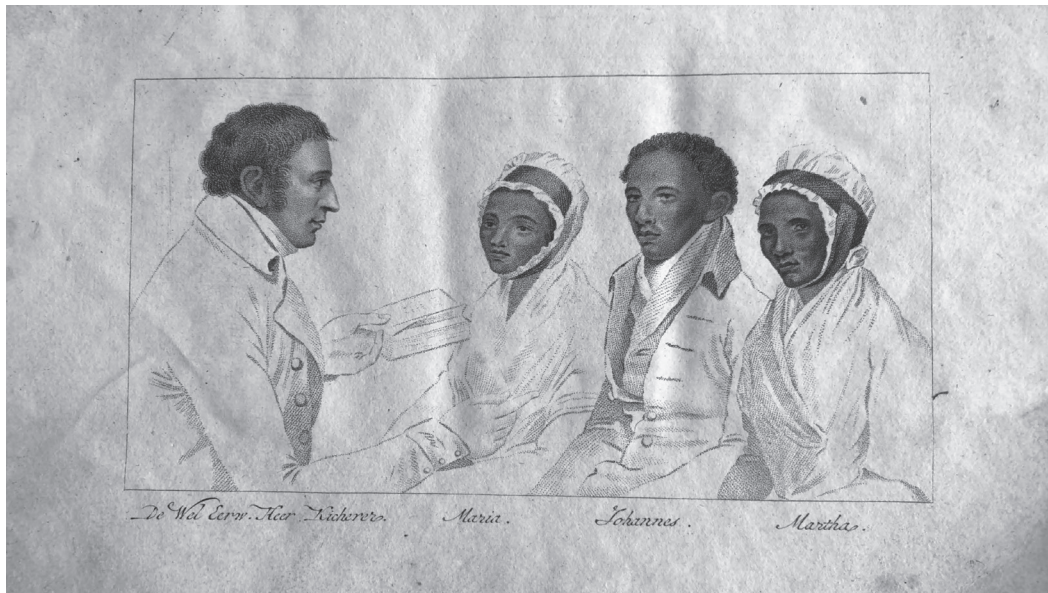
De afgelopen decennia is er in de internationale geschiedwetenschap steeds meer aandacht voor de rol van zending en zendingsorganisaties in het creëren en reproduceren van een imperiale mentaliteit en cultuur.⁴ Daarbij is er niet alleen aandacht voor de effecten van zending in koloniale samenlevingen, maar ook voor de manieren waarop zendingsorganisaties bijdroegen aan de vorming van een imperialistische attitude in Europese samenlevingen. Met name in de Britse imperiale geschiedenis is er onder historici veel aandacht voor de zogenoemde 'culturele arbeid' van zendingsorganisaties in de legitimering van koloniale expansie. Zo laat Anna Johnston in haar werk over zendingspublicaties en Brits imperialisme zien dat overzeese zendingsactiviteiten voor veel Britten in de eerste helft van de negentiende eeuw een belangrijke manier waren waarop zij in aanraking kwamen met koloniale expansie en overheersing.⁵ In de Nederlandse literatuur is er daarentegen

2 Klaas van Rooij en Sara Fortuin kregen bij hun doop in de Grote Kerk in Den Haag de doopnamen Johannes Jacobus van Rooijen en Maria Sophia Fortuin. Martha was al gedoopt in de Kaapkolonie. Van haar heb ik geen andere naam kunnen vinden. Omdat ik in dit artikel bespreek op welke manier de Khoekhoe reizigers door het genootschap aan het Nederlandse publiek werden gepresenteerd gebruik ik in de rest van het artikel hun doopnamen. Zie de vierde sectie voor meer informatie over de politiek van naamgeving in een koloniale context.

3 Johannes Jacobus Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen* (Amsterdam 1805) vi, Het Scheepvaartmuseum, Mm-0724.

4 Voor literatuur over de connectie tussen zending en imperialisme zie: Andrew Porter, *Religion versus empire? British protestant missionaries and overseas expansion, 1700-1914* (Manchester 2004).

5 Anna Johnston, *Missionary writing and empire, 1800-1860* (Cambridge 2003). Zie ook het werk van Susan Thorne, *Congregational missions and the making of an imperial culture in nineteenth-century England* (Stanford, CA 1999).

Prent van de Nederlandse zendeling Johannes Jacobus Kicherer en de drie Khoekhoe reizigers Maria Fortuin, Johannes van Rooij en Martha. Gepubliceerd in Johannes Jacobus Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen* (Amsterdam 1805).

Het Scheepvaartmuseum, Mm-0724

nog weinig aandacht voor deze thematiek.⁶ Historici hebben de laatste jaren weliswaar meer oog voor zending, missie en religie in onderzoek naar het Nederlands kolonialisme, maar de vormende rol van zowel protestantse zendingsorganisaties als de katholieke missie in de Nederlandse samenleving blijft buiten beeld.⁷

Onder kerkhistorici is er eveneens weinig aandacht voor de verstrengelingen tussen

zending en imperialisme. Hoewel de koloniale context waarin zending plaatsvond wel benoemd wordt, is er binnen deze historiografische stroming weinig oog voor de invloed die zendingsorganisaties hadden op de vorming en versterking van een imperiale attitude en de rechtvaardiging van koloniale expansie.⁸ Door te analyseren hoe het Nederlandsch Zending Genootschap Nederlandse gelovigen betrok bij het koloniale beschavingsoffensief in de Kaapkolonie,

6 Een uitzondering is het korte overzicht van Thom van den End, 'Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105.3 (1992) 429-445.

7 Zie bijvoorbeeld: Geertje Mak, Marit Monteiro, en Elisabeth Wesseling, 'Child separation. (Post)colonial policies and practices in the Netherlands and Belgium', *BMGN – Low Countries Historical Review* 135.3/4 (2020) 4-28; Bente de Leede en Martijn Stoutjesdijk, *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van een vervlochten geschiedenis* (Kampen 2023); Dienke Hondius en Niek Hemmen, *Gids kerk en slavernijverleden. Een eerste verkenning* (Edam 2023).

8 Ido Hendricus Enklaar, *Life and work of Dr. J. Th. van Der Kemp 1747-1811. Missionary pioneer and protagonist of racial equality in South Africa* (Cape Town 1988); Thom van den End, 'Tweehonderd jaar Nederlandse zending. Een overzicht', in: Thom van den End ed., *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalf opstellen* (Zoetermeer 1997) 1-24; Gerrit Jan Schutte ed., *Het Indisch sion. De gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002); Jan A.B. Jongeneel, *Nederlandse zendingsgeschiedenis. Ontmoeting van protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven (1601-1917)*, 2 delen (Zoetermeer 2015) dl. 1.

helpt dit artikel om het culturele koloniale project – in Nederland én haar voormalige koloniën – beter in beeld te krijgen. De recente aandacht voor de manier waarop imperialismen in het verleden doordrong tot Europese samenlevingen – niet alleen op economisch en politiek vlak, maar in het bijzonder tot Europese cultuur en culturele representaties – vindt haar oorsprong in de historiografische stroming *new imperial history*. Behalve haar focus op kolonialisme als cultureel project is een van de centrale uitgangspunten van deze stroming, die vooral onder Britse historici haar weerslag heeft gehad, dat de geschiedenissen van Europese natiestaten en hun koloniën niet geïsoleerd van elkaar bestudeerd moeten worden. In de laatste tien jaar zijn deze ontwikkelingen ook doorgedrongen tot de Nederlandse geschiedschrijving.⁹ In 2013 benadrukte Remco Raben in zijn historiografische bespreking van *new imperial history* dat de studie naar een imperiale cultuur in de Nederlandse samenleving nog in de kinderschoenen staat. Als een van de grootste lacunes noemde hij het ontbreken van onderzoek naar de rol van zendingen- en missieorganisaties in het informeren van een breed Nederlands publiek over de situatie in de koloniën.¹⁰ De twee recente studies van Matthijs Kuipers en David Onnekink hebben dit thema op de kaart gezet.¹¹

9 Marieke Bloembergen en Vincent Kuitenbrouwer, 'A new Dutch imperial history. Connecting Dutch and overseas pasts', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128.1 (2013) 1-4.

10 Remco Raben, 'A new Dutch imperial history? Perambulations in a prospective field', *BMGN – Low Countries Historical Review* 128.1 (2013) 5-30, aldaar 15, 25.

11 Matthijs Kuipers, *A metropolitan history of the Dutch empire. Popular imperialism in the Netherlands, 1850-1940* (Amsterdam 2022) hoofdstuk 5; David M.L. Onnekink, 'Between kingdom and empire. The social power of Dutch missionary maps, 1850-1940', *The Journal of Ecclesiastical History* 74.3 (2023) 571-604.

Dit artikel bouwt voort op deze recente ontwikkelingen. Ik gebruik de casus van Kicherer en de drie Khoekhoe bekeerlingen die met hem meereisden om te laten zien hoe het Nederlandsch Zending Genootschap het Nederlandse publiek informeerde over haar zendingsactiviteiten, welke denkbeelden en representaties zij van zichzelf en de koloniale ander verspreidde en hoe deze ideeën een Nederlands publiek van gelovigen bereikten. Dit artikel gaat niet over Kicherers zending in de Kaapkolonie, de effecten daarvan op gekoloniseerde bevolkingsgroepen of de lokale reactie op zijn zendingspraktijken: het gaat over de manier waarop Kicherers zending bijdroeg aan een Nederlandse cultuur van imperialismen.¹²

De focus op de rol van zendingsorganisaties in het creëren van publieke interesse in de Nederlandse imperiale overheersing kan nieuwe inzichten bieden in een tot dusver onderbelichte periode. Studies naar de Nederlandse imperiale cultuur, publieke debatten en percepties hebben zich namelijk vooral gericht op de hoogtijperiode van het moderne imperialismen, gedurende de late negentiende en vroege twintigste eeuw.¹³

12 Voor literatuur over de interacties tussen zendelingen en lokale bevolkingsgroepen in de Kaapkolonie zie: Elizabeth Elbourne, *Blood ground. Colonialism, missions, and the contest for christianity in the Cape Colony and Britain, 1799-1853* (Montreal 2002); Jean Comaroff en John L. Comaroff, *Of revelation and revolution, volume 1. Christianity, colonialism, and consciousness in South Africa* (Chicago 1991). Voor literatuur over de geschiedenis van het christendom in Zuid-Afrika zie: Richard Elphick en Rodney Davenport eds., *Christianity in South Africa. A political, social, and cultural history* (Cape Town 1997).

13 Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996); Marieke Bloembergen, *Colonial spectacles. The Netherlands and the Dutch East Indies at the world exhibitions, 1880-1931* (Singapore 2006); Vincent Kuitenbrouwer, 'Songs of an imperial underdog. Imperialism and popular culture in the Netherlands, 1870-1960', in: John M. MacKenzie en Giuseppe Finaldi eds., *European empires and the people. Popular responses to imperialism*

Verschillende auteurs hebben laten zien dat aan het einde van de negentiende eeuw de publieke interesse en aandacht voor het Nederlands imperialisme verbonden was met een toenemend gevoel van nationalisme.¹⁴ Susan Legêne onderzocht de oorsprong van het Nederlands imperialisme in de periode van 1815 tot 1848 en bespreekt in haar werk de Nederlandse cultuur van het imperialisme in relatie tot natievorming in het Nederlands koninkrijk.¹⁵ De casus van Kicherer en Johannes, Maria en Martha speelt zich af in de periode daarvoor, in een politiek onrustige tijd waarin Nederland in Franse invloedsferen lag en haar koloniën grotendeels veroverd waren door Groot-Brittannië. Zo viel de Kaapkolonie in de periode van Kicherers zending afwisselend onder Bataafs en Brits koloniaal bestuur.¹⁶ Dit artikel laat zien dat er in de vroege negentiende eeuw groepen gelovigen waren met grote interesse voor en betrokkenheid bij de Nederlandse overzeese expansie. Zij werden door het Nederlandsch Zending Genootschap samengebracht en ingezet voor hun christelijke beschavingsoffensief onder de Khoekhoen.

Het bezoek van Johannes, Maria en Martha aan verschillende Nederlandse protestantse gemeentes stond niet op zichzelf, maar wordt onderzocht en besproken in samenhang met de bredere inspanningen

in France, Britain, the Netherlands, Belgium, Germany and Italy (Manchester 2011) 90-123; Kuipers, *A metropolitan history of the Dutch empire*.

14 Kuitenbrouwer, 'Songs of an imperial underdog', 92; Niek van Sas, 'Fin de siècle als nieuw begin. Nationalisme in Nederland rond 1900', *BMGN - Low Countries Historical Review* 106.4 (1991) 595-609.

15 Susan Legêne, 'De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme' (Vrije Universiteit 1998) 14.

16 Martijn van der Burg, 'The age of revolutions at the Cape of Good Hope, 1780-1830. Contradictions and connections', *Journal of Colonialism and Colonial History* 16.2 (2015).

van het Nederlandsch Zending Genootschap om het koloniale beschavingsoffensief in de Kaapkolonie naar Nederland te halen. Zendingpublicaties en -bijeenkomsten speelden hierin een centrale rol. In dit artikel kijk ik naar een van de eerste publicaties van het genootschap, het reisverslag van Kicherer naar de Kaapkolonie. Zendingsteksten werden vaak uitvoerig geredigeerd door zendingsgenootschappen en hun uitgevers. Om deze reden is er door historici gewezen op de problematische aard van dit materiaal, in het bijzonder wanneer zendingpublicaties gebruikt worden om meer te weten te komen over de historische gebeurtenissen, actoren en plaatsen die daarin beschreven worden.¹⁷ Zij benadrukken terecht dat de gedrukte teksten van zendingen een onbetrouwbare bron vormen wanneer ze worden gebruikt voor de studie van niet-Europese samenlevingen. In dit artikel gebruik ik de publicaties van het Nederlandsch Zending Genootschap daarentegen om te kijken naar de Nederlandse vroeg negentiende-eeuwse imperiale cultuur en identiteit, waarvoor zij een uitstekende bron vormen. Gedrukte teksten waren, zoals Felicity Jensz en Hanna Acke schrijven, 'politieke instrumenten' die door zendingorganisaties werden gebruikt om het wereldbeeld van hun publiek te beïnvloeden en zo een gemeenschappelijke identiteit te creëren waarin zending, imperialisme en gemeenschapsleven samenkwamen.¹⁸

17 David Arnold en Robert A. Bickers, 'Introduction', in: *Missionary encounters. Sources and issues* (Richmond 1996) 1-10.

18 Felicity Jensz en Hanna Acke eds., *Missions and media. The politics of missionary periodicals in the long nineteenth century* (Stuttgart 2013) 13; Voor meer over de rol van zendingorganisaties in creëren van een collectieve nationale identiteit zie: Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983).

De eerste sectie bespreekt welke rol gedrukte publicaties hadden in de informatie- en mobilisatiestrategieën van het Nederlandsch Zending Genootschap ten aanzien van haar Nederlandse geloofsgemeenschap. De tweede sectie gaat vervolgens dieper in op het gepubliceerde zendingreisverslag van Kicherer en analyseert zijn representaties van zichzelf, zijn zendingsopdracht en zijn visie op de lokale Kho-Saa groepen, die hij poogde te bekeren en te ‘beschaven’. De vraag hoe de ideeën van Kicherer werden verspreid onder een Nederlands publiek wordt besproken in de derde sectie. Dit gebeurde niet alleen door de verspreiding van zendingspublicaties, maar ook via de verschillende zendingsbijeenkomsten waar deze teksten werden voorgelezen en besproken. Zo creëerde het Nederlandsch Zending Genootschap in eerste jaren van de negentiende eeuw een geïnteresseerd publiek dat betrokken raakte bij de Nederlandse imperiale beschavingsmissie in de Kaapkolonie. De laatste sectie van dit artikel bespreekt hoe ook het bezoek van de drie Khoekhoe christenen Johannes, Maria en Martha door het genootschap werd ingezet om publieke interesse, steun en betrokkenheid voor de zending te genereren.

Het Nederlandsch Zending Genootschap en de drukpers

Zendingsorganisaties zoals het Nederlandsch Zending Genootschap zagen het als hun voornaamste taak om het christendom te verspreiden onder lokale niet-christelijke bevolkingsgroepen in de koloniën. Tegelijkertijd hadden zendingsorganisaties ook in eigen land een actieve rol: ze gebruikten de drukpers om te communiceren met hun Europese lezerspubliek over hun zendingen, zendelingen en (potentiële) bekeerlingen.

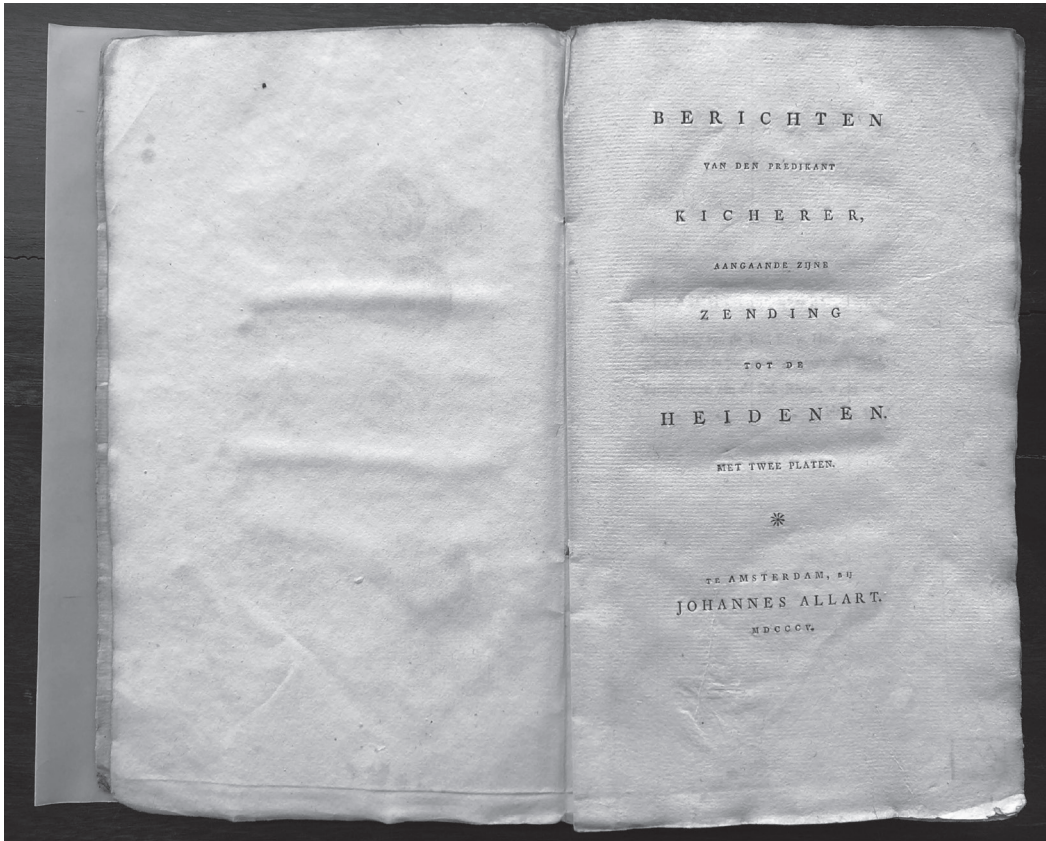
Een van de eerste gepubliceerde teksten van het Nederlandsch Zending Genootschap was het reisverslag van de zending naar de Kaapkolonie in de jaren van 1798 tot 1803 van Kicherer.¹⁹ Zijn *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen* bespreken de eerste zendingsactiviteiten van het in 1797 opgerichte Nederlandsch Zending Genootschap en markeren het begin van de intensivering van de Nederlandse protestantse zending.²⁰ Het verslag van Kicherer was onderdeel van een bredere publicatiecultuur van het genootschap die in deze jaren ontstond, waarmee zij publieke steun wist te mobiliseren voor haar zending.

Aan het einde van de achttiende eeuw vonden er in het Nederlandse rijk een aantal politieke en religieuze veranderingen plaats die de protestantse zending ingrijpend veranderden. Al vanaf de vroege zeventiende eeuw reisden protestantse predikanten in opdracht van de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC) naar voor hen onbekende gebieden om de directeuren, kooplieden en het personeel van de handelscompagnieën te bedienen van pastorale zorg.²¹ Hoewel

19 Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*. In hetzelfde jaar werd er ook een Engelse vertaling van Kicherers reisverslag uitgegeven door de London Missionary Society, dat in deze periode nauw samenwerkte met het Nederlandsch Zending Genootschap: Johannes Jacobus Kicherer, *An extract from the Rev. Mr. Kicherer's narrative of his mission in South Africa. Together with a sketch of the public conference with the Hottentots in London, Nov. 21, 1803* (Wiscasset 1805).

20 Verschillende historici hebben de oprichting van het Nederlandsch Zending Genootschap aangeduid als het begin van de moderne zending in Nederland: Van den End, ‘Tweehonderd jaar Nederlandse zending’, 1; Jongeneel, *Nederlandse zendingsgeschiedenis*.

21 Schutte ed., *Het Indisch sion*; Danny L. Noorlander, *Heaven's wrath. The protestant reformation and the Dutch West India Company in the Atlantic world* (Ithaca en Londen 2019); Charles H. Parker, *Global calvinism. Conversion and commerce in the Dutch empire, 1600-1800* (New Haven 2022).

Het titelblad van het reisverslag van Johannes Jacobus Kicherer *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen* (Amsterdam 1805).

Het Scheepvaartmuseum, Mm-0724

de gereformeerde kerk zichzelf daarnaast als doel had gesteld om 'heidense' volken te bekeren tot het christendom, had de protestantse zending onder lokale gekoloniseerde bevolkingsgroepen tot het einde van de achttiende eeuw echter een sporadisch karakter.²² Dit veranderde toen in

²² A.W. Biewenga, 'Kerk in een volksplanting. De Kaap de Goede Hoop', in: Gerrit Jan Schutte ed., *Het Indisch sion. De gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 201-218, aldaar 212-213; Sipho Mahokoto, 'The mission of the Dutch reformed church. As mission for colonisation and division of the reformed church in South Africa (1652-1982)', in: Mary-Anne Plaatjies-Van Huffel en Leepo Modise eds., *Belhar confession. The embracing confession of faith for church and society* (Cape Town 2017) 97-117, aldaar 104.

verschillende Europese rijken de overzeese zending een vlucht nam onder invloed van de opkomende evangelische opwekkingsbewegingen. Terwijl er met het faillissement en de opheffing van de VOC en WIC in de jaren 1790 een einde kwam aan de sterke invloed van de handelscompagnieën op de Nederlandse zending, werden er in diezelfde periode in Engeland, Nederland en Duitsland verschillende zendingsorganisaties opgericht die de zending in koloniale gebieden een nieuwe impuls gaven.²³

De oprichters van het Nederlandsch Zending Genootschap waren sterk beïnvloed

²³ Jongeneel, *Nederlandse zendingsgeschiedenis*, i, 4.

door evangelische zendingsgenootschappen in Engeland. Met name de in 1795 opgerichte interkerkelijke London Missionary Society speelde een belangrijke rol in de totstandkoming van het Nederlandse genootschap.²⁴ Beide genootschappen werkten met elkaar samen en de directeuren onderhielden intensief contact.²⁵ In de eerste jaren van haar bestaan was het Nederlandsch Zending Genootschap voor haar zendingswerk in de Kaapkolonie afhankelijk van Britse financiële hulp. De eerste zes zendelingen van het Nederlandse genootschap, waaronder Kicherer, werden uitgezonden op kosten van het Londense zuster-genootschap.²⁶ Ook in de Kaapkolonie werkten de Nederlandse en Britse zendelingen van beide genootschappen met elkaar samen. Het is opvallend dat het Nederlandsch Zending Genootschap zich in de eerste vijftien jaar van haar bestaan vooral op de Kaapkolonie richtte. Pas in de jaren 1810 verschoof de aandacht van het genootschap naar Azië, in het bijzonder naar Nederlands-Indië.²⁷ Dit had alles te maken met het feit dat voormalig Nederlands-Indië na de Britse verovering in 1814 weer onder Nederlandse koloniaal bestuur kwam, terwijl de Kaapkolonie vanaf 1806 een Britse kolonie zou blijven.

²⁴ Ibidem, 158.

²⁵ De correspondentie tussen beide genootschappen is te vinden in de archieven van beide genootschappen. Voor de periode tot het eerste decennium van de negentiende eeuw zie: UA, 1102-1 Raad voor de Zending: rechtsvoorgangers, inv.nr. 141, 142, 164; School of Oriental and African Studies Archives, University of London (SOAS), London Missionary Society Archives, CWM/LMS/01/06 Home Office Correspondence; CWM/LMS/07/02/01 Incoming Correspondence: Holland.

²⁶ *Naamlijst der broeders die door het genootschap tot zendelingen zijn opgeleid en afgezonden tussen 1798 en 1854.* UA, 1102-1, inv.nr. 636, folio 1.

²⁷ *Naamlijst der broeders die door het genootschap tot zendelingen zijn opgeleid en afgezonden tussen 1798 en 1854.* UA, 1102-1, inv.nr. 636.

Met de opkomst van zendingsgenootschappen in Europa nam niet alleen de overzeese zending maar ook de berichtgeving over deze zendingsactiviteiten een hoge vlucht. Zendingen waren productieve schrijvers die al vanaf de vroege zeventiende eeuw een belangrijke bijdrage leverden aan de productie van Europese kennis over de wereld, maar vanaf het begin van de negentiende eeuw groeide het aantal gepubliceerde zendingsteksten. De organisatie rondom de productie van zendingsteksten werd eveneens uitgebreid. De publicaties van zendingsorganisaties waren vaak het resultaat van een efficiënt redactie- en productieproces geleid door zendingsgenootschappen en hun evangelische uitgevers.²⁸ Zendingpublicaties waren onderdeel van een systeem van Europese imperiale kennisproductie dat als doel had gekoloniseerde bevolkingen te overheersen door haar te kennen. Het zendingsreisverslag van Kicherer was onderdeel van deze bredere opkomende publicatiecultuur rondom overzeese zendingen onder gekoloniseerde bevolkingsgroepen.²⁹

Ook het Nederlandsch Zending Genootschap zag de drukpers als een belangrijk strategisch middel om de eigen achterban in het bijzonder en het Nederlandse publiek in het algemeen te informeren en te beïnvloeden. Teksten speelden een belangrijke rol binnen het genootschap als schakels tussen de uitgezonden zendelingen, het in Nederland gevestigde genootschap en haar achterban.³⁰ In de eerste plaats vond er uitvoerige communicatie plaats tussen

²⁸ Johnston, *Missionary writing and empire*, 6.

²⁹ Jensz en Acke eds., *Missions and media*.

³⁰ Aan het einde van de negentiende eeuw begonnen zendingsorganisaties ook gebruik te maken van foto's als medium in hun berichtgeving. Zo werd het in de jaren 1880 mogelijk om op een makkelijke en goedkope manier foto's te drukken in zendingstijdschriften: Jensz en Acke eds., *Missions and media*, 11.

Het Nederlandsch Zending Genootschap was gevestigd in Rotterdam. Hier had het genootschap ook een zendinghuis waar zendingen werden opgeleid om te worden uitgezonden.

Mededeelingen van wege het nederlandsche zendinggenootschap (Rotterdam 1883)

de uitgezonden zendingen en het bestuur van de zendingsorganisaties in Europa. Zo hield Kicherer zowel het Nederlandse als het Londense zendingsgenootschap goed op de hoogte van zijn activiteiten, contacten en vorderingen.³¹ De interne communicatie tussen zendingen en het zendingsgenootschap waarvoor zij werkten was belangrijk en zendingen van het Nederlandsch Zending Genootschap werden geacht met

behulp van dagboeken, brieven en rapporten nauwkeurig verslag te doen van hun activiteiten. Vervolgens werden fragmenten van dagboeken, brieven en verslagen bewerkt voor publicatie in zendingstijdschriften, pamfletten, jaarverslagen, reisverslagen, geschiedenisboeken en memoires.³²

³¹ Voor de briefwisselingen tussen Kicherer en het Nederlandsch Zending Genootschap zie: Utrechts Archief (UA), 1102-1, inv.nr. 141, 142, 164. Voor de briefwisselingen tussen Kicherer en de London Missionary Society zie: School of Oriental and African Studies Archives (SOAS), Council for World Mission Archive, London Missionary Society, CWM/LMS/05/02/003, CWM/LMS/05/02/004, CWM/LMS/05/02/005, CWM/LMS/05/02/006, CWM/LMS/05/02/007, CWM/LMS/05/05, CWM/LMS/05/05/013, CWM/LMS/07/02/01.

³² Het belang van de publicatie en verspreiding van zendingsteksten blijkt ook uit de verschillende commissies binnen het genootschap die zich hiermee bezighielden: de 'commissie tot de drukkerij', de 'commissie voor Maandbericht en Tijdschrift', de 'commissie tot het opstellen, verzamelen en uitgeven van Kleine Stukjes' en de 'commissie tot het verzamelen van zendingsliederen'. UA, 1102-1, inv.nr. 445, Correspondentie van de commissie tot de drukkerij; UA, 1102-1, inv.nr. 446, Overeenkomsten met drukkers; Jan Boneschansker, *Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd* (Leeuwarden 1987) 88-89, 92-93, 98.

Het genootschap probeerde met het uitgeven en verspreiden van teksten over haar zendingsactiviteiten in koloniale gebieden publieke steun te mobiliseren. Dit ging in de eerste plaats om het creëren van een gemeenschap van gelijkgestemden die de belangen van het genootschap in de Nederlandse maatschappij zou onderschrijven. Daarnaast had het genootschap met haar publicaties twee meer specifieke doelen voor ogen. In de eerste plaats was het genootschap financieel sterk afhankelijk van de giften van haar leden en probeerde ze deze veilig te stellen door de urgentie van hun zendingswerk steeds weer te benadrukken in haar publicaties. Daarnaast probeerde het genootschap met zendingspublicaties zoals die van Kicherer nieuwe mensen aan te trekken die ze konden uitzenden en waarmee ze hun zendingen konden uitbreiden.

In het reisverslag van Kicherer werd met name het belang van financiële steun expliciet genoemd. Zo schreven de directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap in het voorwoord dat zij erop vertrouwden dat de publicatie van het verslag zou leiden tot een '[vermeerdering] van de begunstigers des Genootschap, hetzelfde teffens te meer in staat zullen stellen, om zijne poogingen, ook tot nut van veele andere volkeren, te kunnen aanwenden'.³³ Twee elementen kwamen telkens weer terug in de publicaties van het genootschap. Ten eerste gaf men een overzicht van de successen die tot dusver waren behaald. De verslagen van het zendingswerk moesten de donateurs van de zending ervan overtuigen dat hun geld goed besteed was. Ten tweede benadrukte het genootschap in haar publicaties altijd de potentiële successen die in de nabije toekomst konden worden behaald met behulp

van toekomstige giften. Zo schreef Kicherer in zijn reisverslag dat hij er zeker van was dat 'men vinden zal, dat er reeds veel verricht: en tevens reden is om te hopen, dat er, met Gods zegen, nog oneindig meer uitgevoerd zal worden'.³⁴

Het zendingsreisverslag van Johannes Jacobus Kicherer

Sinds het vertrek van Kicherer naar de Kaapkolonie in 1798 werd het Nederlandse protestantse publiek op de hoogte gehouden van zijn zendingsactiviteiten via brieffragmenten die werden gepubliceerd in het maandelijks zendingstijdschrift *Berichten en brieven*.³⁵ Enkele jaren later, in 1805, verscheen zijn volledige reisverslag van de jaren 1798 tot 1803, waarin hij uitgebreid verslag deed van zijn reis naar en door de Kaapkolonie, zijn zendingsactiviteiten en zijn interacties met lokale Khoe-Saa groepen.³⁶ Het grootste gedeelte van Kicherers verslag gaat over zijn zendingswerk aan de Zak-rivier, waar hij een zendingspost stichtte onder de Khoe-San en vervolgens drie en een half jaar verbleef. In zijn publicatie wisselt Kicherer de chronologische beschrijving van zijn reis en zendingswerk af met etnografische en geografische beschrijvingen van het binnenland van de Kaapkolonie en de Khoe-Saa groepen die hij daar tegenkwam. In veel gepubliceerde teksten van zendelingen uit deze periode werden verschillende genres met elkaar gecombineerd. Zo werden de reisverslagen en gedetailleerde beschrijvingen van het zendingswerk aangevuld

³⁴ Ibidem, 110.

³⁵ De volledige titel luidde: *Berichten en brieven, voorgelezen op de maandelijksche bedestonden van het Nederlandsch Zending-Genootschap*.

³⁶ Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*.

³³ Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*, viii.

Portret van Johannes Jacobus Kicherer door Sophia Wilhelmina Evans, naar tekening van Gijsbertus Johannus van den Berg (1782-1816).

Rijksmuseum, RP-P-1907-3066

met bekeringsverhalen en etnografische, taalkundige en geografische beschrijvingen.³⁷ Ook Kicherers verslag was een hybride tekst waarin verschillende genres samenkwamen.

Zendingspublicaties waren erop gericht het Europese lezerspubliek te overtuigen van de overzeese successen van zendingsgenootschappen. Om die reden benadrukten zij altijd de positieve evangelische prestaties, terwijl mislukkingen niet of nauwelijks

37 Johnston, *Missionary writing and empire*, 32.

benoemd werden.³⁸ Dit geldt ook voor het zendingsreisverslag van Kicherer, waarin hij door de hele tekst heen uitgebreid verslag deed van zijn successen. Zo schreef hij dat hij al snel na zijn eerste contact met de Khoesan erin slaagde een groep volgelingen aan zich te binden. Bij zijn vertrek naar Europa liet hij maar liefst 83 gedoopte Khoesabekeerlingen ‘in onze Volkplanting achter, bedragende de geheele bevolking ten naasten bij 600’.³⁹

Hoewel Kicherer zijn zending dus presenteerde als een groot succes, benoemde hij ook de moeilijkheden en gevaren die hij gaandeweg moest overwinnen. Hij schreef dat het onmogelijk was om ‘uit te drukken, hoe grooten voorraad van buitengewoon geduld, voorzichtigheid, en moed’ hij nodig had gehad om zijn zendingswerk te voltooien.⁴⁰ Het beeld dat Kicherer van zichzelf schetste is in lijn met een breder patroon waarin zendelingen en missionarissen worden gerepresenteerd als heroïsche figuren die lijden voor ‘Gods Rijk’, zonder dat ze enige vorm van religieuze twijfels of persoonlijke crises ervaren. Door nadruk te leggen op de moeilijke en zware wegen die zendelingen zoals Kicherer aflegden werden hun prestaties uitvergroot. In het nawoord van Kicherers verslag onderstreepten de directeuren van het Nederlandsch Zendeling Genootschap nogmaals hoe heroïsch het optreden van haar zendelingen was: ‘zij zijn, gelijk de Apostelen, dikwijls in levensgevaar, in gevaar van rovers, in gevaar bij de Heidenen, in gevaar in de wildernis, in vermoeijenis en moeilijkheid’.⁴¹

38 Anna Johnston maakt hetzelfde punt in haar analyse van de negentiende-eeuwse publicaties van de London Missionary Society: Johnston, *Missionary writing and empire*, 7.

39 Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*, 131.

40 Ibidem, 33.

41 Ibidem, 155.

Kicherer en het Nederlandsch Zending Genootschap zagen het als hun morele plicht om het christendom te verspreiden onder de lokale bevolking van de Kaapkolonie. Hoewel dit in essentie een religieuze opdracht was, ging dit over veel meer dan alleen religie. Kicherer geloofde dat hij en andere zendelingen de lokale gekoloniseerde groepen in het zuidelijke Afrika door middel van religieus onderwijs konden 'beschaven'. Door zijn Khoe-Saa volgelingen te bekeren en religieus op te voeden zouden zij, zo geloofde Kicherer, gevormd kunnen worden tot beschaafde koloniale subjecten die voor 'de menselijke maatschappij nuttiger' zouden zijn.⁴² Kicherers ideeën waren een duidelijk voorbeeld van de in deze periode opkomende koloniale ideologie van de beschavingsmissie, waarbinnen het idee centraal stond dat de koloniale bevolking moest worden opgevoed naar Europese maatstaven. Volgens Kicherer en velen van zijn tijdgenoten was Europa – de Europese cultuur, religie, kennis en bestuur – superieur aan de rest van de wereld en was het een morele plicht om andere volkeren te beschaven. Europees koloniaal bestuur en expansie werden vanuit dit superioriteitsidee gelegitimeerd.

De tegenstelling tussen Europa en de Europese cultuur als zogenaamd superieur en beschaafd en die van de koloniale ander als inferieur en onbeschaafd vormt een rode draad in de publicatie van Kicherer. Hij ging uitgebreid in op de verschillen tussen de 'beschaafde Europese zending' en de 'onbeschaafde heidenen' die hij probeerde te bekeren en te transformeren. Hij gaf daarbij uitgebreide stereotyperende beschrijvingen van de Khoe-San als wild, onwetend, intellectueel inferieur, lui, ongedisciplineerd, onhygiënisch, wetteloos, wreed en immoreel.⁴³

⁴² Ibidem, 153.

⁴³ Ibidem, 25, 29.

De Khoe-Saa mannen, vrouwen en kinderen die hij tijdens zijn reis en zendingswerk tegenkwam beschreef hij vaak in dierlijke termen en worden in zijn verslag onderdeel van de 'wilde natuur' die hij in het binnenland van de Kaapkolonie aantrof. Met deze beschrijving van de Khoe-San plaatste Kicherer de Afrikaanse bevolkingsgroep buiten het domein van de menselijkheid. Deze ontmenselijking van gekoloniseerde bevolkingsgroepen was een veelgebruikte koloniale narratieve strategie. Verschillende historici hebben sinds het invloedrijke werk van Frantz Fanon laten zien hoe het gebruik van een zoölogische taal in beschrijvingen van gekoloniseerde groepen heeft geleid tot een ontmenselijking van koloniale subjecten in de Europese verbeelding.⁴⁴

Met zijn raciale beschrijving van de Khoe-San als anders, onbeschaafd en dierlijk creëerde Kicherer een raciale tegenstelling tussen zichzelf en zijn bekeerlingen. Tegelijkertijd was Kicherer niet eenduidig over de rol van ras en raciale verschillen. Voor protestanten vormde het idee van raciale verschillen namelijk een theologisch probleem, aangezien het in strijd was met het geloof in monogenese – het geloof in een gemeenschappelijke oorsprong van de mens. Protestanten geloofden dat alle mensen afstamden van Adam en Eva en tot dezelfde familie behoorden. In de achttiende en negentiende eeuw kwam dit geloof in monogenese in Europa onder druk te staan. Hoe kon de gemeenschappelijke oorsprong en eenheid van alle menselijke rassen

⁴⁴ Frantz Fanon, *The wretched of the earth*, vertaald door Constance Farrington (New York 1963); Voor een recent werk over het proces van verdierlijking en ontmenselijking in Nederlandse koloniale reisliteratuur zie: Claudia Zeller, 'Monkeys as metaphor. Ecologies of representation in Dutch travel writing about Suriname from the colonial period', in: Rick Honings en Esther Op de Beek eds., *Animals in Dutch travel writing, 1800-present* (Leiden 2023) 139-158.

worden verklaard in een wereld met zoveel verschillend uitzierende mensen? De fysieke diversiteit van de mensheid werd beschouwd als een intellectueel probleem en een van de antwoorden die hierop werd geformuleerd was een door eurocentrisme gekleurde raciale classificatie als onderdeel van een natuurlijke geschiedenis van de mensheid.⁴⁵ Er ontwikkelde zich een dominante intellectuele traditie van wetenschappelijk racisme die middels classificatiesystemen de verschillen tussen volkeren definieerde, kristalliseerde en organiseerde in een raciale hiërarchie.⁴⁶ Dit antwoord was voor veel theologen problematisch, omdat de afwijzing van het geloof in christelijke monogenese ‘de essentie van het christelijke verhaal’ zou ondermijnen.⁴⁷ Ook Kicherer geloofde in de gemeenschappelijke oorsprong van de mens en verklaarde de verschillen tussen volkeren door te wijzen op het gedrag en het geloof.

Kicherers representaties van zichzelf, zijn zendingswerk en zijn (potentiële) bekeerlingen waren doortrokken van spanningen en tegenstrijdigheden. De paradoxale combinatie van een geloof in universalisme en christelijke transformatie enerzijds en een geloof in raciale hiërarchieën anderzijds was tekenend voor het wereldbeeld van zendelingen en zendingsorganisaties in deze periode.⁴⁸ In zijn verslaglegging gebruikte

Kicherer veelvuldig raciale stereotypen om de ‘blinde Heidenen’ te beschrijven die hij tot het christendom probeerde te bekeren.⁴⁹ Op deze manier creëerde hij representaties van Afrikaanse mensen als anders en inferieur, en legitimeerde hij het Nederlandse imperiale project in de Kaapkolonie.

Zendingsbijeenvakomen, imperialisme en opvoeding

Met de publicatie van Kicherers zendingsreisverslag en het zendingstijdschrift *Berichten en brieven* bereikten zijn ideeën en denkbelden in de Bataafse Republiek een breed publiek. In hun onderzoek naar zendings- en missiemedi schrijven Jenz en Acke dat de publicaties van zendingsorganisaties doorgaans een breed lezerspubliek bereikten met oplages van enkele honderden, duizenden of zelfs honderdduizenden exemplaren.⁵⁰ Ook de oplage van het tijdschrift van het Nederlandsch Zending Genootschap bedroeg in de vroege negentiende eeuw honderden tot enkele duizenden exemplaren: uit de correspondentie met de drukker blijkt dat deze groeide van 675 in 1801 tot 3800 in 1829.⁵¹ Hoewel de geletterdheid in deze periode opmerkelijk hoog was (drie kwart van de Nederlandse volwassen populatie kon lezen in 1800), bereikten de verschillende publicaties van het genootschap het Nederlandse publiek niet alleen middels het geschreven woord.⁵² Het genootschap

Hall, ‘Making colonial subjects. Education in the age of empire’, *History of Education* 37.6 (2008) 773-787, aldaar 778.

49 Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*, i.

50 Jenz en Acke eds., *Missions and media*, 11.

51 UA, 1102-1, inv.nr. 445, Correspondentie van de commissie tot de drukkerij.

52 Voor meer over de geletterdheid in Nederland zie: J. L. van Zanden, *The long road to the Industrial Revolution*.

45 Devin Vartija, ‘Revisiting enlightenment racial classification. Time and the question of human diversity’, *Intellectual History Review* 31.4 (2021) 1-23, aldaar 2. Mijn vertaling: ‘racial classification as part of a natural history of the human species’.

46 Francisco Bethencourt, *Racisms. From the crusades to the twentieth century* (Princeton 2014) 250-251.

47 Colin Kidd, *The forging of races. Race and scripture in the protestant Atlantic world, 1600-2000* (Cambridge, UK 2006) 25. Mijn vertaling: ‘the very essence of the Christian story’.

48 Voor een bespreking van deze paradox in het denken en schrijven van Britse evangelische zendelingen zie: Johnston, *Missionary writing and empire*, 203; Catherine

organiseerde ook verschillende religieuze bijeenkomsten waar de zendingsverhalen van Kicherer en andere zendelingen werden voorgelezen en besproken. Op dergelijke zendingsbijeenkomsten, tijdens kerkdiensten, op school en thuis, werd de boodschap van haar koloniale beschavingsmissie verspreid en werd er een gemeenschap van geïnteresseerden gecreëerd.

Tot de belangrijkste bijeenkomsten waar het zendingswerk van het genootschap gedeeld en besproken werd, behoorden de maandelijks georganiseerde bedestonden of bidstonden. Dit waren bijeenkomsten door het hele land waarin leden en andere geïnteresseerden bijeenkwamen om gezamenlijk te bidden voor de overzeese zending. Naast een gemeenschappelijk gebed werden deze bijeenkomsten gevuld met het zingen van verzen, en voorlezingen uit de bijbel en het zendingstijdschrift *Berichten en brieven*. De voorlezing uit het zendingstijdschrift vormde een centraal onderdeel van de bedestonden. De belangrijkste rubriek van het tijdschrift waren de berichten en brieven van de zendelingen die werkzaam waren in de overzeese zendingsgebieden. In de eerste jaren van het bestaan van het tijdschrift werden Nederlandse gelovigen uitgebreid op de hoogte gehouden van het zendingswerk van Kicherer en andere zendelingen in de Kaapkolonie.⁵³ De retorische structuur van de brieven, waarin de lezers vaak direct werden aangesproken door de uitgezonden zendelingen, hielpen om bij het lezers- en luisterpubliek een gevoel van verbondenheid te creëren. De brieven, die veelal in groepsverband werden gelezen

en voorgelezen, gaven de achterban van het genootschap een gedeelde identiteit en een gedeeld streven.

De bedestonden voor de overzeese zending vonden plaats in kerken door het hele land en trokken veel publiek. In de eerste maanden van het bestaan van het genootschap werden de bedestonden nog in besloten kring gehouden, bij leden aan huis. Dit veranderde al snel toen bleek dat het aantal leden toenam en er grote belangstelling was voor de bijeenkomsten, waardoor deze in de loop van het jaar 1798 op veel plaatsen in een kerkgebouw moesten worden gehouden.⁵⁴ Het is moeilijk om precies vast te stellen in hoeveel dorpen en steden deze religieuze bijeenkomsten plaatsvonden. Jan Boneschansker schrijft in zijn proefschrift over het Nederlandsch Zendeling Genootschap dat de jaarverslagen uit de beginjaren suggereren dat de bedestonden in veel verschillende gemeentes werden gehouden. In liefst veertig plaatsen vonden zulke bijeenkomsten tussen 1798 en 1802 voor het eerst plaats.⁵⁵

Uit de jaarverslagen en notulen van de directie van het genootschap blijkt dat het aantal gemeentes waar openbare bedestonden werden gehouden zich door de toenemende publieke interesse in de loop der jaren uitbreidde. In 1807 werd in het jaarlijkse 'Rapport van Werkzaamheden' het volgende opgemerkt:

Die aangename Bidstonden, die zoo vele bewijzen geven van godsdienstige gevoel in ons vaderland en wederkerig opwekkingen daartoe zijn, nemen eer toe dan af; er komen telkens nieuwe leden, die

The European economy in a global perspective, 1000-1800 (Leiden 2009) 191-192, 196-197.

⁵³ *Berichten en brieven, voorgelezen op de maandelijksche bedestonden van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap* (1799; 1800; 1801; 1802; 1803).

⁵⁴ Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode*, 85.

⁵⁵ *Ibidem*, 86.

predikers van het evangelie zijn en al de Bidstonden houden.⁵⁶

Niet alleen het aantal dorpen en steden waar de maandelijkse bedestonden werden gehouden nam toe, ook het aantal bezoekers dat op de verschillende bijeenkomsten afkwam steeg. Zo berichtte de ‘commissie voor de binnenlandse berichten’ tijdens de buitengewone vergadering van de directeuren in 1805 dat de bedestonden grote bezoekersaantallen trokken in Amsterdam, Arnhem, Enkhuzen, Haarlem, Leiden en Vlaardingen. In Amsterdam, Arnhem en Leiden moest men zelfs uitwijken naar een grotere kerk, wat vervolgens weer voor nieuwe aanwas zorgde. Zo meldde de commissie dat in Haarlem de belangstelling voor het zendingswerk was toegenomen sinds de bedestonden in een kerkgebouw werden gehouden.⁵⁷

De bijeenkomsten markeerden het begin van een bloeiende nationale zendingscultuur die in de loop van de negentiende eeuw een steeds prominentere rol zou gaan spelen binnen de vorming van een Nederlandse imperiale cultuur. In de tweede helft van de negentiende eeuw groeiden deze bijeenkomsten uit tot het fenomeen van de zendingsfestivals, waarbij grote groepen mensen samenkwamen om het Nederlandse overzeese zendingswerk te vieren. Matthijs Kuipers laat in zijn onderzoek naar de Nederlandse populaire imperiale cultuur van die tijd zien dat zendingsorganisaties met het organiseren van deze zendingsfestivals een belangrijke rol speelden in het creëren van een nationaal publiek voor het Nederlandse

imperiale project.⁵⁸ Dit artikel laat zien dat deze zendingsfestivals voortkwamen uit een langere traditie van zendingsbijeenkomsten waarin het Nederlandse publiek werd meegenomen in de Nederlandse imperiale verbeelding van zichzelf en de koloniale ander.

Verschillende historici hebben opgemerkt dat de religieuze bijeenkomsten en publicaties van het Nederlandsch Zendeling Genootschap niet alleen een belangrijke functie hadden in de verspreiding van informatie over de overzeese zending, maar dat zij ook een nationale rol vervulde. Alhoewel het genootschap primair gericht was op de verspreiding van het christendom onder niet-christelijke bevolkingsgroepen in gekoloniseerde gebieden, had ze ook in eigen land een opvoedende rol.⁵⁹ Deze aandacht voor de religieuze en morele opvoeding in de Nederlandse samenleving vond plaats in een periode van grote politieke en religieuze veranderingen waarin er een nieuwe maatschappelijke rol was weggelegd voor religieuze organisaties. Vanaf het einde van de achttiende eeuw werd godsdienst steeds meer beschouwd als fundament voor de morele vorming van het individu en daarmee van de maatschappij als geheel. Met deze focus op de opvoeding van het individu, zo benadrukt Joris van Eijnatten, ‘gaf men het christendom een essentiële en onmisbare functie binnen de moderne natiestaat’.⁶⁰

58 Kuipers, *A metropolitan history of the Dutch empire*, 179-209.

59 Boneschansker, *Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode*, 70; Annemieke Kolle, ‘Tussen gereformeerde orde en christelijke deugdzaamheid. Initiatieven ter godsdienstige volksoepvoeding in een periode van verandering’, *Leidschrift* 20.2 (2005) 41-57, aldaar 50; Kuipers, *A metropolitan history of the Dutch empire*, 185-186.

60 Joris van Eijnatten, ‘Beschaafd koninkrijk. Het NZG en de motivering van de zending omstreeks 1800’, in: Thom van den End ed., *Twee eeuwen Nederlandse zending 1797-1997. Twaalfopstellen* (Zoetermeer 1997) 45;

56 *Rapport der werkzaamheden, en van de staat des genootschaps* (Rotterdam 1807) 12.

57 *Handelingen in de buitengewone vergadering der directeuren van het Nederlandsch Zendeling Genootschap* (Rotterdam 1805) 12-13.

Deze religieuze opvoeding in eigen land moet niet worden begrepen als een aparte onderneming, maar als iets dat verweven was met de bijeenkomsten en publicaties over de overzeese zending: voor de directeuren van het genootschap bestond er een duidelijke relatie tussen de zogenoemde uitwendige en inwendige zending. Zij benadrukten regelmatig in de interne communicatie van het genootschap dat de bedestonden voor de overzeese zending het gevoel van geloofsverbondenheid in de gemeentes versterkten en daarmee een positieve invloed hadden op de gewone kerkdiensten.⁶¹ Het mobiliseren van publieke steun voor de zending, de vorming van een imperiale cultuur en het creëren van een Nederlandse protestantse identiteit waren fundamenteel met elkaar verweven in de publicaties en bijeenkomsten van het Nederlandsch Zending Genootschap.

Het bezoek van Johannes, Maria en Martha als koloniaal zendingsspektakel

Toen Kicherer in 1803 samen met de drie bekeerde Khoekhoe christenen Johannes, Maria en Martha naar Nederland reisde en met hen een bezoek bracht aan talrijke protestantse gemeentes door het hele land, versterkte dit de betrokkenheid bij de imperiale beschavingsmissie van het genootschap. De drie Khoekhoe christenen reisden samen met Kicherer in het eerste half jaar van 1803 naar Europa, waar zij halverwege juli aankwamen. De eerste paar maanden verbleven ze in de Bataafse Republiek, waar ze verschillende kerken en gemeentes bezochten. In

Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 121-146.

61 Boneschansker, *Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode*, 88.

november reisde het gezelschap door naar Londen, waar ze een aantal religieuze bijeenkomsten van de London Missionary Society bezocht voor ze eind dat jaar weer terug reisde naar de Kaapkolonie. Voor Kicherer en het Nederlandsch Zending Genootschap was het bezoek van Johannes, Maria en Martha een overwinningstournee waarmee zij hun eerste zendingssucces aan het Nederlandse publiek konden tonen. De drie Khoekhoe christenen waren de belichaming van de imperiale beschavingsmissie van het genootschap. Hun aanwezigheid trok grote groepen leden en andere geïnteresseerden naar de bijeenkomsten van het genootschap en vormde daarmee een onderdeel van diens inspanningen om het Nederlandse publiek te mobiliseren voor haar imperiale project.⁶²

Hoewel de reis van Johannes, Maria en Martha voor het Nederlandse publiek een bijzondere gebeurtenis moet zijn geweest, waren zij niet de eersten die vanuit gekoloniseerde gebieden in Afrika, Azië of Amerika naar Nederland waren gereisd. Al vanaf de zestiende eeuw woonden er zwarte mensen in Nederland, die vaak als slaafgemaakten waren meegereisd met hun eigenaren.⁶³ Recent onderzoek laat zien dat deze groepen soms ook werden toegelaten tot protestantse gemeentes: in de doopregisters en lidmaatregisters van protestantse kerken zijn sporen te vinden van slaafgemaakte en vrije Afrikanen, Aziaten en Amerikanen die in Nederlandse kerken werden gedoopt.⁶⁴

62 Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*, iv-vi.

63 Dienne Hondius, 'Access to the Netherlands of enslaved and free black Africans. Exploring legal and social historical practices in the sixteenth-nineteenth centuries', *Slavery & Abolition* 32.3 (2011) 377-395; Dienne Hondius, *Blackness in Western Europe. Racial patterns of paternalism and exclusion* (Londen 2017); Elmer Kolfin e.a. eds., *Black in Rembrandt's time* (Zwolle 2020).

64 Hondius en Hemmen, *Gids kerk en slavernijverleden*, 18-27. Dit werk bevat een lijst met Afrikaanse, Aziatische

Sommigen van hen woonden in Nederland, anderen waren hier net als Johannes, Maria en Martha tijdelijk. Voor al deze mannen, vrouwen en kinderen geldt dat er in de bewaard gebleven bronnen weinig informatie te vinden is over hun levens. Deze stiltes maken het moeilijk, zo niet onmogelijk, om vragen over de ervaringen, keuzes en handelingen van deze zwarte gedoopten te beantwoorden.

Ook het bezoek van Johannes, Maria en Martha aan Nederland en Engeland is doordrongen van stiltes. Hoe vrijwillig was hun bezoek aan Europa? Hoe hebben deze drie reizigers dit ervaren? En op welke manieren heeft hun reis invloed gehad op hun belevingswereld, ideeën en verdere levens? Deze en andere vragen naar de ervaringen en keuzes van Johannes, Maria en Martha blijven grotendeels onbeantwoord. Tegelijkertijd vormden de drie Khoekhoe christenen het middelpunt van een publiek zendingsspektakel: hun aanwezigheid in lokale Nederlandse kerken trok veel publieke aandacht en in de tijdschriften, gedrukte verslagen en correspondentie van het Nederlandse en Londense zendingsgenootschap werd veelvuldig over ze geschreven. Dit schrille contrast tussen zichtbaarheid en onzichtbaarheid is kenmerkend voor de in de negentiende eeuw niet ongewone publieke vertoningen van gekoloniseerde mannen, vrouwen en kinderen in Europa.⁶⁵

Het hoogtepunt van de reis van de drie Khoekhoe christenen door Nederland en Engeland was hun bezoek aan de Grote Kerk

of Sint-Jacobskerk in Den Haag, waar het drietal werd opgenomen als lidmaten in de gereformeerde kerk. Voor Johannes, Maria en Martha moet de Grote Kerk een indrukwekkende omgeving zijn geweest. De kerk was vele malen groter dan de gereformeerde kerk in Kaapstad en werd al vanaf de zeventiende eeuw gebruikt voor belangrijke ceremoniën, zoals de doopplechtigheden en huwelijken van leden van het huis Oranje-Nassau. De publieke ceremoniën rondom het bezoek van de drie Khoekhoen duurden meerdere dagen, met de doop en de viering van het heilige avondmaal als belangrijkste gebeurtenissen. In de kranten die verslag deden van deze gebeurtenissen werd vermeld dat bij 'beide gelegenheden het getal der toehoorders ongemeen groot was'.⁶⁶ In de aanwezigheid van deze vele nieuwsgierige blikken werden Johannes en Maria, die tot dan toe bekend stonden als Claas van Rooij en Sara Fortuin, gedoopt.⁶⁷ Martha, de oudste van het drietal, was al eerder gedoopt in een gereformeerde kerk in Kaapstad. Al enkele dagen voor de doopplechtigheid had het drietal openbare geloofsbelijdenis afgelegd waarbij ze door de predikant W.L. Krieger en drie leden van de kerkenraad werden onderworpen aan een aantal theologische vragen om zo de geloofwaardigheid van hun getuigenis te toetsen. Enkele dagen na hun doop brachten Johannes en Maria samen met Martha nogmaals een bezoek aan de kerk en namen ze deel aan de viering van het avondmaal. Later in diezelfde week kwam het gezelschap nog een laatste keer bij elkaar in de Grote Kerk

en Amerikaanse mensen gedoopt in Nederlandse kerken. De lijst is nu nog incompleet en onaf, maar laat als eerste verkenning al goed zien dat deze groep groter is dan tot nu toe bekend.

65 Roslyn Poignant, *Professional savages. Captive lives and Western spectacle* (New Haven 2004); Bloembergen, *Colonial spectacles*; Sadiya Qureshi, 'Displaying Sara Baartman, the "Hottentot Venus"', *History of Science* 42.2 (2004) 233-257.

66 *De Nieuwe Haagse Nederlandse Courant* (14 oktober 1803); *Bataafsche Leeuwarder Courant* (18 oktober 1803).

67 Haags Gemeentearchief (NL-HaHGA), 0377-01 Doop-, trouw- en begraafboeken 's-Gravenhage, Scheveningen en Loosduinen, inv.nr. 23, Doopboek 1799-1805, folio 396-397; NL-HaHGA, 0203-01 Kerkenraad van de Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage, inv.nr. 268, Lidmatenregister van de Hervormde gemeente Den Haag, folio 301.

Gezicht op de Grote Kerk of Sint-Jacobskerk in Den Haag (1711-1729).

Rijksmuseum, RP-P-AO-12-39A

voor het huwelijk van Johannes en Maria. Samen namen al deze plechtigheden ruim anderhalve week in beslag.⁶⁸

In de berichtgeving over het bezoek van de drie Khoekoen aan Nederland in kranten en publicaties van het genootschap wordt de christelijke identiteit van Johannes, Maria en Martha sterk benadrukt.⁶⁹ Verschillende berichten en verslagen beschrijven hoe de drie bekeerlingen in verscheidene gemeentes publiekelijk werden ondervraagd over hun geloof, hun relatie tot God en de transformatie die ze hadden doorgemaakt met hun bekering tot het christendom. Met name dit laatste kwam telkens weer naar voren: Johannes, Maria en Martha werden gepresenteerd als het resultaat van een succesvolle transformatie van ‘onbeschaafde heidenen’ naar ‘beschaafde christen’. Terwijl hun nieuwe christelijke identiteit constant benadrukt werd – in naamgeving, kleding, christelijke rituelen en gedrag – werd over de lokale Afrikaanse achtergrond van de drie Khoekhoen nauwelijks gesproken.⁷⁰

Toch was het de niet-Europese afkomst van Johannes, Maria en Martha die hun bezoek aan de Nederlandse protestantse gemeentes tot een spektakel maakte. Zo schreef Kicherer: ‘Ons Publiek had onlangs het genoegen, van eene nieuwe en vreemde vertooning, – het verschijnen namelijk van drie bekeerde Hottentotten [...]. Hottentotten had men in Europa zelden

gezien; Christen-Hottentotten nimmer.⁷¹ Er was een constante spanning tussen de representatie van de bekeerlingen als anders en tegelijkertijd als onderdeel van de christelijke geloofsgemeenschap. Aan de ene kant werden Johannes, Maria en Martha door hun deelname aan religieuze ceremonieën, inwijding in de gereformeerde kerk en naamsverandering gepresenteerd als onderdeel van de gereformeerde christelijke gemeenschap. Aan de andere kant werden de drie Khoekhoen gepresenteerd als de ‘exotische ander’. Deze spanning is kenmerkend voor de representatie van gekoloniseerde mensen door zendings- en missieorganisaties, zo stellen ook Marleen Reichgelt en Felicity Jensz in hun onderzoek. Zij benadrukken terecht dat het christelijke imperiale spektakel niet simpelweg draaide om de vertoning van niet-Europese ‘onbeschaafdheid’, zoals bij de meeste publieke imperiale spektakels uit deze periode, maar om een vertoning van een christelijke transformatie.⁷²

Het bezoek van Johannes, Maria en Martha aan Nederland en de representaties van hun christelijke identiteit moesten het zendingswerk van Kicherer en andere zendelingen in de Kaapkolonie een nieuwe stimulans geven. Het beoogde doel was een verdere uitbreiding van de Nederlands protestantse beschavingsmissie in de Kaapkolonie. Een van de manieren waarop Kicherer dit hoopte

68 *De Nieuwe Haagse Nederlandse Courant* (14 oktober 1803); *Bataafsche Leeuwarder Courant* (18 oktober 1803).

69 Ibidem; W. L. Krieger, *Leerrede ter voorbereidinge voor 's heeren heilig avondmaal en ter gelegenheid van de bediening des heiligen doops aan twee personen van de Hottentotsche natie, uitgesproken in de Groote Kerk in 's Hage* (Den Haag 1803), Het Scheepvaartmuseum, Mm-3139.

70 Krieger; *Evangelical Magazine*, vol. 11 (december 1803) 545-550; *Evangelical Magazine*, vol. 12 (januari 1804) 5-8.

71 Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*, iv-vi.

72 Marleen Reichgelt en Felicity Jensz, ‘Belonging in/to empire. Papuan children, catholic missionaries, and the formation of transimperial networks in late-nineteenth-century Europe’, nog niet gepubliceerd artikel, onderdeel van: Marleen Reichgelt, ‘Revisioning colonial childhoods. A photographic history of Papuan children in missionary networks, 1890-1930’ (Radboud University Nijmegen 2023) 92-93.

te bereiken was door Johannes, Maria en Martha in te zetten als inheemse zendelingen. Zij zouden hun ervaring en kennismaking met het protestantisme in Europa mee terug nemen naar de Kaapkolonie waar zij 'een onberekenbaar voordeel hunnen Landgenooten zullen aanbrengen' door hun vrienden, familie en kennissen te overtuigen van de waarheid van het christelijke geloof.⁷³ Het genootschap gaf Johannes, Maria en Martha zelfs een expliciete zendingsopdracht voor wanneer zij terug zouden keren naar hun thuisland:

En als gij tot dezelve wederkeert, zijt dan een sieraad, onder de geene die reeds den Heere Jesus kennen en liefhebben. En voor al zoekt alles toetebrenge, wat gij kunt, om dezulke uittelokken en te overtuigen, die nog van Hem vervreemd zijn. God zegene u daar toe overvloedig, met de zegeningen zijner genade!⁷⁴

De drie bekeerde Khoekhoen werden gezien als trofeeën en instrumenten van het genootschap die konden worden ingezet om 'beschaving' naar Afrika te brengen. Over het leven van Johannes, Maria en Martha en hun rol in de zending in de Kaapkolonie na hun bezoek aan Europa is weinig bekend. Uit latere verslagen over de zending van het genootschap in de Kaapkolonie blijkt dat het drietal in 1813 nog steeds bij de zendingspost

van Kicherer woonde. Over hun rol in de zending werd echter niet geschreven.⁷⁵

Hoewel het onduidelijk is wat de effecten waren van Johannes', Maria's en Martha's bezoek aan Europa voor de zending in de Kaapkolonie, had het bezoek een onmiskenbare invloed op de Nederlandse publieke interesse in het zendingswerk. Naast het stimuleren van zijn zendingswerk in de Kaapkolonie, hoopte Kicherer dat het bezoek van Johannes, Maria en Martha positieve gevolgen zou hebben voor het mobiliseren van publieke steun voor de zending. Hij verwachtte, zo verklaarde hij tegenover de directeuren van het genootschap, 'dat een kort verblijf van deze waardevolle vruchten van het zendingswerk', zoals hij Johannes, Maria en Martha beschreef, 'een zeer wenselijke indruk zou kunnen maken op de geest van christenen in Europa'.⁷⁶ De directeuren van het genootschap schreven in hun correspondentie met verschillende buitenlandse zuster-genootschappen over de grote indruk die de aanwezigheid, geloofsbelijdenis en doop van de Khoekhoe christenen had gemaakt op het Nederlandse publiek. In een uitgebreide brief aan de London Missionary Society over de gebeurtenissen schreven ze dat 'dit doel in opmerkelijke mate is bereikt' en 'dat veel religieuze personen die zich om verschillende redenen tot nu toe niet bij ons hebben aangesloten, nu overtuigd zijn' van het nut en het belang van de zending.⁷⁷

73 Kicherer, *Berichten aangaande zijne zending tot de heidenen*, v. Dit motief wordt ook besproken in een brief van de directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap aan de directeuren van de London Missionary Society over Kicherers bezoek aan Europa: Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap, *Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap aan Directeuren van de London Missionary Society*, 19 augustus, 1803. Brief. UA, 1102-1, inv.nr. 142, folio 205-209.

74 Krieger, *Leerrede ter voorbereidinge voor 's heeren heilig avondmaal en ter gelegenheid van de bediening des heiligen doops aan twee personen van de Hottentotsche natie, uitgesproken in de groote kerk in 's Hage*, 31-32.

75 'Reisverhaal van den WelEerwaarden Heer Campbell, door het Genootschap in London afgezonden, ten einde de Zendingen aan Afrika's Uithoek te bezoeken, medegeheel in een Brief, gedagteekend Kaapstad 30 November 1813', *Berichten en brieven, voorgelezen op de maandelijksche bedestonden van het Nederlandsch Zending-Genootschap* 5 (mei 1814) 66.

76 Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap, *Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap aan Directeuren van de London Missionary Society*, 19 augustus, 1803. Brief. UA, 1102-1, inv.nr. 142, folio 205-209.

77 Idem. Zie ook: Directeuren van het Nederlandsch Zending Genootschap, *Directeuren van het Nederlandsch*

Conclusie

Het bezoek van Johannes, Maria en Martha aan de Nederlandse protestantse gemeentes was onderdeel van de georganiseerde inspanningen van het Nederlandsch Zendeling Genootschap om het Nederlandse publiek te informeren, enthousiasmeren en mobiliseren voor haar imperiale beschavingsproject. Middels het organiseren van religieuze bijeenkomsten voor de zending, het publiceren van diverse geschriften over hun zendingswerk en het verspreiden en bespreken van deze teksten met een breder Nederlands publiek, creëerde het genootschap in de eerste jaren van de negentiende eeuw een publiek dat geïnteresseerd en betrokken raakte in de Nederlandse beschavingsmissie in de Kaapkolonie. Dit bredere publiek moest niet alleen geïnformeerd worden over de activiteiten en behaalde successen van het zendingsgenootschap, zij moesten zelf ook – vanuit hun eigen lokale gemeentes – een actieve rol gaan spelen in het grote beschavingsproject van het genootschap.

Het publieke spektakel van Johannes, Maria en Martha laat zien dat de ideeën over de koloniale ander die moest worden bekeerd en beschaafd doortrokken waren van tegenstrijdigheden. Door de christelijke identiteit en rituele inwijding van de drie bekeerlingen te onderstrepen werd aan de ene kant benadrukt dat zij tot dezelfde christelijke gemeenschap behoorden als het Nederlandse publiek. Johannes, Maria en Martha waren de belichaming van het geloof in universalisme en een christelijke transformatie. Aan de andere kant werd het anders-zijn van de bekeerlingen telkens

Zending Genootschap aan de bestuurders der Frankische stichting, 17 november, 1803. Brief. UA, 1102-1, inv.nr. 142, folio 239-241; Directeuren van het Nederlandsch Zendeling Genootschap, Directeuren van het Nederlandsch Zendeling Genootschap aan de Directeuren van het Zending genootschap te Nieuw York in Noord Amerika, november, 1803. Brief. UA, 1102-1, inv.nr. 142, folio 241-245.

weer benadrukt in de omschrijvingen van het genootschap. Om de beschavingsmissie in de Kaapkolonie te definiëren en legitimeren creëerde het genootschap een gefixeerde representatie van de Khoe-San als anders, inferieur en onbeschaafd.

De casus van Kicherer en het bezoek van Johannes, Maria en Martha laat zien dat in de eerste jaren van de negentiende eeuw een nieuwe fase aanbrak waarin zendingsorganisaties op een nog niet vertoonde schaal communiceerden en interacteerden met het thuisfront. Hoewel Kicherer zeker niet de eerste zending was die schreef over zijn zending in koloniale gebieden, en de drie Khoekhoe christenen niet de eerste gekoloniseerde mensen waren die naar Nederland waren gereisd, was de mate van organisatie en communicatie rondom beide gebeurtenissen nieuw. De diverse publicaties en bijeenkomsten van het Nederlandsch Zendeling Genootschap droegen in belangrijke mate bij aan het creëren van een imperiale cultuur waarin christelijke zending werd gerepresenteerd als een morele plicht en waarin koloniale overheersing werd gelegitimeerd. Zo werd voor het Nederlandse publiek in eigen land een morele, religieuze en imperiale boodschap verspreid.

Over de auteur

Marie Keulen (MA) is als promovendus verbonden aan de Radboud Universiteit. Ze is sociaal- en cultuurhistoricus van negentiende-eeuws Europees kolonialisme, en heeft bijzondere interesse in de rol van religie en religieuze organisaties in de legitimering en uitoefening van koloniale macht. In 2022-2023 werkte Keulen als prof. Warnsick Fellow bij Het Scheepvaartmuseum, waar ze onderzoek deed naar de rol van zendingsreisverslagen in de Nederlandse imperiale cultuur.
E-mail: marie.keulen@ru.nl